

„Táncától a táncost: elválaszthatod?”

*Klement Judit: Hazai vállalkozók a hőskorban. A budapesti gőzmalom-
ipar vállalkozói a 19. század második felében.*

(Tálcenrum sorozat 15.) ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 438 oldal.*

A mai recenziók számottevő hányada könyvbemutatókra készült szövegekből formálódik – az itt következő írás is így keletkezett, s ez okot ad némi tünődésre: milyen viszony jön létre ilyenkor a szerző, az általa kiválasztott olvasó és a szöveg ily módon létrejövő olvasata között? Mennyiben befolyásolja a szituáció az interpretációt, tolja el – mondjuk egy opponensi véleményhez (amelyből persze szintén szokott recenzió születni) vagy névtelen lektori jelentéshez képest – a megértő és kritikai attitűd tengelyén az előbbi végpont felé a szándékot és az eredményt? Meg kell-e változnia a hangsúlyoknak, az értékelési szempontoknak, mert más közönséghez szóló és más intencióval történő beszéd a bemutató és a recenzió aktusa? Vagy ez csupán felesleges bakafántoskodás, legalábbis a közgazdász számára, akinek mindenfajta olvasás hasznosságmaximalizálást kellene hogy jelentsen, miként azt a Nobel-díjas George Stigler egy provokatív esszéjében jó pár évtizede kifejtette: egy tudományos írást jól olvasni annyi, mint „maximalizálni annak valószínűségét, hogy a mű hozzájárul a tudományos haladáshoz”.¹

E messzire (vagy sehová se) vezető és itt szükségképpen megszakított tünődést azért kellett előrebocsátani, mert így könnyebben válik érthetővé a tulajdonképpen recenzió nyitó mondata: Klement Judit bátor szerző. Nem elsősorban azért, mert második könyvének bemutatására egy közgazdászt (elméletttörténészt) kért fel, aki a legjobb esetben is sután és tudatlanul, ezért a szokottnál is ingerültebben csetlik-botlik a magyar társadalomtörténet-írás, a történeti szociológia vagy a prozopográfia világában (s ez értelemszerűen a recenzió szempontjaiban és több mint nyilvánvaló vakfoltjaiban is tükröződik). Végül is, az intellektuális határsértés gesztusa (amit a közgazdász s tán a szociológus is a közelmúltban elhunyt kiemelkedő társadalomtudós, Albert O. Hirschman életművének kulcsfogalmaként azonosít, s amiről a történésznek inkább Michel Foucault, „a fejtetőre álló bizonyosságok bizonytalansága” juthat eszébe) talán nemcsak szorgos pályázatírók számára lehet vonzó, hogy interdiszciplinaritást, szinergiát stb. ígérve kerüljenek az áhított támogatás birtokába, hanem gondolkodásmódként is, még ha ez nem is szokott együtt járni az ennek révén elért teljesítmény valódi rangjának elismerésével (miként ez Hirschman esetében is elmaradt). A gesztust

* A megírásához felhasználtam az OTKA 109460 jelű programjának támogatását.

A recenziót eredetileg Laki Mihállyal közösen kezdtük írni, végül azonban külön írások születtek (az övét lásd Laki 2013). A szövegben maradtak átfedések, ezeket külön nem jelzem, de reflektálok néhány pontra, amelyben véleményünk eltérő.

¹ Stigler 2000: 40.

azért kell itt is szóba hozni, mert Klement Judit könyve olyan területtel, a vállalkozók történetével foglalkozik, amely évtizedek óta küszködik a maga *Methodenstreit*jével, vagyis a történeti narratívát egybefogni képes, koherensnek remélt elméleti paradigma keresésével, s eközben sokszor kellett belátnia: a történeti és a közgazdasági (szociológiai, pszichológiai) szemlélet kombinációja legalább annyira problematikus, mint amennyire kívánatos.²

Elsősorban azért tartom bátornak Klement Juditot, mert könyvének ezt a címet adta: „Hazai vállalkozók a hőskorban”. Igaz, a főcím sejtelmes romantikáját – kinek vagy minek a hőskoráról lesz szó: a vállalkozókéról, vagy közülük csak a *hazai* vállalkozókéról, a *magyar* vagy az európai kapitalizmuséről – sietve ellenpontozza a témát körülhatároló alcím precíz tárgyilagossága: „a budapesti gőzmalomipar vállalkozói a 19. század második felében”. Mégis, a borító tipográfiai megoldása, a főcím kiáltó nagybetűi és a hozzájuk képest méretében szinte elvesző alcím felerősítik az első benyomást. Mintha a *Les Préludes* (1848) vagy az *Also sprach Zarathustra* (1896) oly sok reklámklipben abuzált motívumai dübörögnének fel teljes fortissimóban – nagyjából ki is jelölve azt a korszakot, amelyet e könyv átfog: a hosszú 19. század második felét egészen az I. világháborúig, amelyben Pest-Budán, majd Budapesten a malomipar lett a magyar kapitalizmus vezető ágazata, elsőként valósítva meg a gépesített nagyipari termelést Magyarországon.

Némi túlzással azt lehetne mondani, hogy ebben a történetben két átalakulás fonódik össze: az egyik a malomiparé világszerte, amelyben egy, a viktoriánus éra végén megjelent angol malomtörténet kissé fellengzős szavai szerint az ókori Rómához hasonló jelentőségű forradalom ment végbe. Akkor és ott a rabszolgákat és az igavonó állatokat cserélték fel a vízi erővel, „az elmúlt években a szél és a víz helyére a gőz és az elektromosság lépett, a malomköveket pedig a hengerszékek váltották fel”.³ Klement Judit könyve az e folyamatban létrejövő vállalatokkal, a szám szerint kisebbségben lévő, de gazdasági jelentőségüket tekintve meghatározó nagykapacitású gőzmalmokkal, a nagymalomiparral foglalkozik.

A másik folyamat a magyar társadalom sokféle fogalommal jellemezni próbált átalakulása, mely jó darabig állt a történészi viták gyújtópontjában: a kapitalizmus kialakulása, vagy iparosodás, avagy modernizáció, esetleg polgárosodás és így tovább. A szerző az első fejezetben avatott kézzel, a lényeges mozzanatokot kiemelve vázolja fel a fogalmi apparátus körül folytatott tollharcokat, vagy korszerűbb kifejezéssel, a róluk szóló történészi beszédmódokat: a hajdani marxistától, amely az élelmiszeripar élenjáró voltát a félgymarmati vagy függő státusz következményeként ábrázolta, a mai kliometrikusig, amely a Monarchia piaci integrációjából származó magyar előnyöket hangsúlyozza. Számára ez a historiográfiai áttekintés elsősorban azért fontos, hogy érzékeltesse, milyen kölcsönhatások érvényesültek a gazdasági átalakulás és a malomipar sajátos jellemzői között. Pontosabban, hogyan jelölik ki ezek a hatások – egyfelől a jó minőségű nyersanyagbázis,

² Lásd például Berghoff 2004; Corley 1993; Jones – Wadhvani 2007; Landström – Lohrke 2010; Shane – Venkataraman 2000.

³ Bennett – Elton 1898: X.

a technológiai fölény, a magas exporthányad, másfelől a más ágazatok fejlődésére, a foglalkoztatási szerkezetre stb. gyakorolt *korlátozott* befolyás – azokat a keretfeltételeket, amelyek között a vállalkozók létrehozták és kifejlesztették az 1860–70-es években világviszonylatban is élenjárónak elismert iparágat. Noha a hungarikumok mostanság buzgón folyó törvénybe cikkelyezése idején még a hajdani világszínvonal kapcsán is felébred a gyanakvás: valóban igaz volt-e, de a 19. század második felének magyar malomipara esetében ez a megállapítás nem túlzó. Miként az 1873-as bécsi világkiállítás alkalmából a bécsi kenyérről kiadott 150 oldalas amerikai jelentésben is olvasható: a magyar malomipar magasörlési technológiája teljes mértékben képes hasznosítani a nyersanyag kitűnő tulajdonságait, ezért az általa előállított liszt minősége egyedülálló.⁴

Az ágazat budapesti történetét első könyvében (*Gőzmalmok a Duna partján* – lásd erről Szűts István Gergely ismertetését a *Korall* 50. számában⁵) összegző szerzőt ebben a művében nem a nyersanyagbázis, a beszállítók vagy az értékesítési piacok, a foglalkozási szerkezet vagy a technológia érdeklik, hanem az aktorok, a „fővárosi gőzmalomipar vállalkozótörténete”, amely „magáról a magyar kapitalizmus születéséről és kezdeti időszakáról is sokat elmond” (13). Mielőtt azonban sort kerítene arra, hogy beavassa olvasóját e történet részleteibe, Klement Judit a fővárosi malomvállalatok üzleti eredményeit mutatja be, így keresve választ olyan kérdésekre, mikor kezdődött a hanyatló szakasz a vállalatok életében, hogyan zajlott le a változás, milyen jelei vannak az alkalmazkodásnak az agrárválság és az amerikai konkurencia erősödése idején, hatott-e az örlési forgalom (a reexport céljaira behozott olcsóbb balkáni gabona vámmentessége) bevezetése 1885-ben, majd eltörlése 1900-ban. Negyven év vállalati mérlegadataiból tizenhárom mintaévet kiválasztva elemzi a fővárosi malomvállalatok gazdasági indikátorait (nyereségesség, eladósodottság, részvényárfolyam, osztalék), hozzátéve a liszt átlagárát és a termelési volumeneket ábrázoló grafikonokat. Ebből vonja le a következtetést: a fővárosi malomvállalkozások az 1860-as és 1870-es évtizedben éltek fénykorukat, s bár hatással volt rájuk, de nem rendítette meg őket az 1869-es és 1873-as válság sem. A hanyatlás az 1880-as évtizedben indult el s a következő évtizedben lett „mindenki számára közismert tényné [...] az addig általában átlag feletti hozamot adó malomrészvények végleg kiestek az elitpapírok közül” (55). Noha a „húzóágazat nimbuszát” az ágazat végleg elvesztette, de az örlési forgalom eltörlése nem gyakorolt lényeges befolyást, a vállalatok eredményei javultak a századforduló után és különösen a világháború előtt, a sikeres alkalmazkodást jelezve.

Ezzel kapcsolatban két megjegyzés adódik: az egyik az, hogy Klement Judit a vállalati adatokat elemezve az iparági trendekről von le következtetéseket, és nem foglalkozik részletesen az egyes vállalatok működésével, a köztük megfigyelhető különbségek magyarázatával, holott a vállalkozók működését nem ágazati,

⁴ Horsford 1875: 75–76.

⁵ Klement 2010; Szűts 2012.

hanem mikroszinten lehet igazából tetten érni. A másik: a kép teljesebb lehetne, ha a szerző megpróbálna a termelékenységi és költségadatokat kiszámításával és összehasonlításával, ha erre az adatok lehetőséget nyújtanak.

A második fejezetet a telephelyek és a tulajdonosok bemutatása nyitja, majd erre építi a szerző a korszakolás – előzőekben már vázolt – sémáját. Ezután tekinti át azokat a forrásokat: cégjegyzékek, közgyűlési jegyzőkönyvek, compassok, vállalati iratok stb., amelyekből összegyűjthetők az adatbázisba kerülő személyek, azaz a malomipari vállalkozók.

A megbicsaklott magyar átalakulás válságperiódusában, a sokfelől gyalázott legújabb kori magyar kapitalizmus mai körülményei között a vállalkozó kategóriája már szinte alig őrzi hajdani jelentéseit. Amikor Klement Judit a lehetséges leíró fogalmak közül ezt választja, szemben a történészek által használt nagypolgár és a szociológusok által preferált elit fogalmával, a harmadik fejezetben – a korábbi historiográfiai alfejezetekhez hasonlóan – kiváló tájékozottságot és higgadt tárgyilagosságot ötvözve tekinti át a nemzetközi és hazai szakirodalom értelmezési és alkalmazási stratégiáiban megfogalmazódó különbségeket Cantillon-tól (1730) Cassonig (2003), de nem veszteget időt és energiát a leértékelődés mai sztereotípiáira, a kelet-európai groteszk nyomorúság képzettársításaira. Mint könyve elején elegáns távolságtartó gesztussal leszögezi: bár izgalmas és megírásra váró téma, hogy néhány tiszteletre méltó kivételtől eltekintve miért nem volt népszerű a vállalkozókról szóló történetírás sem 1945, sem 1989 előtt, s miért nem változott meg ez azóta sem, ő nem erre keres magyarázatot, hanem az „elfeledett vállalkozókat” (8) akarja bemutatni. Pedig a sztereotípiákra fogékony olvasóban felrémlik: rosszkedvünk hosszúra nyúló telében vajon nem a historizáló nosztalgia vezet-e bennünket, vajon nem azért vagyunk-e kíváncsiak a történeti ellenpéldákra, hogy szembeállíthassuk őket a jelennel, miként egykor Carlyle a lovagokat és hősokeket a pénzeszsákokkal, vagy idehaza az aranykori vállalkozókat, a Ganz Ábrahámokat és Krausz Májereket (Klement Judit korábban az ő portréjukat rajzolta meg árnyalt és szép írásokban⁶) a mai oligarchákkal.

Am a feladat: elméletileg is megalapozni a malomipar „elfeledett vállalkozói” történetét – így sem válik könnyűvé. Ellenkezőleg; mivel a vállalkozó már hosszú ideje irizáló, próteuszi kategóriája a közgazdaságtannak, paradox helyzetét talán a kapitalista fejlődés hiányzó címszereplőjeként lehetne jellemezni, ezért a rá épített történeti-szociológiai elemzés komoly nehézségekkel kénytelen szembenézni. A könyvben azok a férfiak (a részvénytulajdonosok között nők is voltak, de az ő névleges vagy valóságos szerepüket illetően nem kapunk további információt) kerülnek a vállalkozók kategóriájába, akik vagy tulajdonosai (alapítói, részvényesei), vagy cégvezetői a fővárosi gőzmalmoknak, és róluk készült a – tisztségviselőket tartalmazó 602 fős és a tulajdonosi csoportot átfogó 1431 fős – személyi szintű adatbázis. A létrehozók és a működtetők együtt a meghatározó szereplők csoportját alkotják – ők tehát a fővárosi malomipar vállalkozói.

⁶ Lásd Klement 2004a, 2004b.

Klement Judit pontosan tudja és korrekten meg is mondja, hogy ezzel a csoportosítással gond van: „megelőlegezem a vállalkozói magatartást, holott az csak a személyi szintű vizsgálattal lenne eldönthető” (106). De ki is az a vállalkozó? Arthur Cole, aki 1948-ban megalapította a Harvardon a vállalkozástörténeti kutatóközpontot, két évtizeddel később így összegezte tapasztalatait: „tíz éven át próbáltuk meghatározni a vállalkozót – soha nem sikerült”.⁷ Pedig amikor 1946-ban ő maga definiálta, kiindulópontként még megelegedett a neoklasszikus paradigma sommás formulájával: „az egyik termelési tényező, amely hasznosítja a többi termelési tényezőt gazdasági javak előállítására céljából”.⁸ „How can we know the dancer from the dance?” – idézte mottóként Yeates William Gartner 1988-as, mára klasszikussá vált tanulmánya, amely már címében is rossz kérdésnek minősítette azt, amit feltettem. Ő azokat a leírásokat vette célba, amelyek a vállalkozót meghatározott személyiségjegyek (kockázatvállalás, eredményközpontúság stb.) hordozójaként fogták fel, aki a költőhöz hasonlóan születik, és nem azzá lesz.¹⁰ Egyszerre küzdünk a bőség zavarával¹¹ és azzal a problémával, hogy a tőkés magángazdaságban az alapvető döntéseket meghozó személyek működése olyan tulajdonságokat igényel (kreativitás, képzelőerő, spontaneitás, fogékonyság az újra stb.¹²), amelyek szinte lehetetlenné teszik a szisztematikus elemzést.

„A vállalkozó az a tengely, amely körül minden forog a kapitalizmus valóságában” – jellemezte Joseph A. Schumpeter kedvenc fogalmát,¹³ pedig aligha a malokra gondolt. Amikor Klement Judit az ő – elméleti kiindulásában súlyosan ambivalens – terminológiája mellett teszi le a garast és „felvállalja a kategória tartalmi elveinek való megfelelést” (106), akkor jó társaságba kerül. No nem az elmúlt évtizedek meghatározó főáramú közgazdaszai körébe, mert itt „Schumpeter vállalkozója sem mint egyén, sem mint jelenség nem kelt különösebb figyelmet”, hanem azok közé, akik más társadalomtudományi diszciplínák (történettudomány, szociológia stb.) művelőiként vélik eredményesen operacionálizálhatónak e fogalmakat: a vállalkozót, az innovációt, a teremtő rombolást.¹⁴ Számomra ugyan némi hiányérzetet okoz, hogy Schumpeter vállalkozófogalma kapcsán a szerző nem utal arra a jelentős koncepcionális változásra, amely ennek eredeti, *A gazdasági fejlődés elmélete* 1911-es kiadásában megjelent megfogalmazása és a későbbiek, különösen az 1949-es tanulmány¹⁵ között van. Ő a *Hand-*

⁷ Cole 1969: 17.

⁸ Cole 1946: 4.

⁹ W. B. Yeates: *Among schoolchildren*. Orsós László Jakab fordításában: „Táncától a táncost: elválaszthatod?”

¹⁰ Gartner 1988: 11–32. Lásd még: Hansen 2012.

¹¹ Hébert és Link számos változatban megjelent összefoglalója pontosan egy tucat különböző közgazdaságtani értelmezést sorol fel, amely a vállalkozói identitás leírását kívánta megadni (Hébert – Link 2006: 391–392).

¹² Blaug 1996: 235.

¹³ Schumpeter 1954: 550.

¹⁴ McCraw 2007: 500. Lásd még: Baumol: 2010.

¹⁵ Schumpeter 1991: 253–271.

wörterbuch der Staatwissenschaften 1928-as szövegét idézi egy 1982-es, ma alig föllelhető, a Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya által kiadott szöveggyűjtemény alapján.¹⁶ Az eredeti koncepció szerint (amely ugyanabban a korszakban és térségben született, mint amelyben a tárgyalt malomipari vállalkozók működtek) a vállalkozói tevékenység individuális, a későbbi szerint (amely nyilvánvalóan tükrözi az amerikai évek tapasztalatát) viszont ezt a funkciót nem kell szükségszerűen fizikai személynek betöltenie, akár az állam is elláthatja. Persze eszem ágában sincs Klement Juditon elmélettörténeti kismonográfiát követelni, de azt hiszem, segített volna világosabbá és meggyőzőbbé tenni érvelését, ha jobban körüljárta volna ezt a kérdést és tisztázta volna, milyen értelemben és mely elemeiben tartja alkalmazhatónak a schumpeteri koncepciót. Így viszont kitétte magát annak a kritikának, amely az eredeti schumpeteri koncepciót kéri számon rajta, azt várja tőle, hogy a könyv további fejezeteiben működés közben mutassa meg hőseit. S az első három fejezet után ez a várakozás aligha jogtalan: a malomipar felívelő, hanyatló, majd visszaerősödő fejlődése, alkalmazkodás, technológiai innováció, piacszerzés és -vesztés, új nyersanyagforrás bevonása – mit kívánhatunk még ahhoz, hogy in vivo láthassuk a vállalkozót, amint döntéseket hoz, stratégiát választ, tőkét von be, terjeszkedik és téved, kudarcot vall, veszteséges lesz, csődbe megy. Ha már Liszt Ferencet emlegettem, nem állom meg, hogy idézzem a *Les Préludes* rövid programját: a csatába rohanó férfi képét, aki a küzdelemben nyeri vissza önmagát, belső erejét. És Schumpeter vállalkozója is olyan eszméket összegez, amelyek a hőskultusból táplálkoznak, Friedrich Nietzsche emberfölötti emberére hajaznak, a tett emberére, az akaraterő és a szellemi szabadság, az *élan vital* és az *animal spirit* hordozójára.¹⁷

De Klement Judit nem ezen az úton jár; ő a lehetséges vállalkozók halmozát mint adatbázist vizsgálja, arra törekszik, hogy kollektív életrajzot állítson össze a malomiparban pozíciót birtokló személyekről és családokról, s hogy e „nagyobb sokaságból homogén, illetve többletjelentést hordozó csoportokat” (12) emeljen ki a történeti-szociológiai elemzés segítségével. A nagy gonddal, kitartó munkával és aprólékos figyelemmel összerakott adatbázisokból így szinte mindent megtudunk azokról a személyekről, akik a hosszú 19. század vizsgált szakaszában számítottak, tényezők voltak a budapesti malomiparban. Megtudjuk, milyen tisztségeket töltöttek be, mennyi időt töltöttek átlagban egy cégnél, hogyan ívelt azok karrierje, akik egy cégen belül járták ezt végig, és azoké, akik több vállalatban is betöltöttek tisztséget, megvalósítva a hajdanán a fináncnöke dominanciájaként leírt összefonódást, amit ma illendő tudományossággal *interlocking directorates*ként jellemez az irodalom. Megismerjük az alapító tulajdonosok nemzedékét, a nagy- és kisműhelyeseket, értesülünk arról, hogyan alakultak a részvényárfolyamok, az osztalékok, a közgyűlési részvényletétel, ami a döntéshozatalban való aktív részvétel szándékát jelezte, s látjuk azokat a bonyolult

¹⁶ Schumpeter 1982 [1926]: 29–57.

¹⁷ Santarelli – Pesciarelli 1990; Reinert 2002.

családi hálókat – apák és fiúk, testvérek és beházasodott vők változatos szövényét –, amelyek Klement Judit szerint nemcsak a malomipart jellemezték, hanem általában a 19. század második felének magyar kapitalizmusát.

A szerző megismertet bennünket a terménykereskedőkből ipari vállalkozókká alakuló tulajdonosokkal és a családi cégekben fokozatosan tért hódító bankokkal, de tipológiája természetesen sokkal több változatot ölel fel, mint amennyiről itt mód van szólni. A zárófejezet a családi kapitalizmus dominanciájáról szóló tételt illusztrálja két esettanulmány segítségével. A Pesti Hengermalom Társaság történetével, amelynek alapítói között ott találjuk a „legnagyobb magyart”, s amely klasszikus részvénytársaságból fokozatosan két család: a szepességi szász Fuchskok és a magyar nemesi eredetű, de a Baltikumból visszavándorolt Burchardok tulajdonává válik, mígnem – már az I. világháború idején – megköttetik a beolvadásról szóló megállapodás egy másik malomipari vállalattal (Első Budapesti Gőzmalom Rt.) a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank bábáskodása mellett.

A másik történet a Gizella malomról szól, amelynek alapítója és irányítója a zsidó kereskedő- és iparoscsalád: a Tolna megyéből Pestre vándorolt Krausz Mayer és fiai. „Az eltérő társadalmi, felekezeti háttér ellenére és a két vállalkozás eltérő üzleti, piaci indulásától függetlenül a két család története és vállalkozói stratégiája jelentős hasonlóságokat mutatott a család vállalkozásbeli szerepét tekintve” (269–270) – summázza Klement Judit a párhuzamos történetek tanulságát.

Az utolsó fejezet drámai csúcspontja az a konfliktus, amelyben a főrendiházi tagságig emelkedett Burchard Konrád és veje, a 18 évesen a cégbe belépett és ott vezérigazgatóvá és igazgatósági taggá emelkedő Rajner Kálmán között zajlik. 1906-ban Rajner eltűnik a cégből, majd később a családból is. Klement Judit a családi iratokból rekonstruálja a történetet: a korábbi, változó eredményességű éveket záró Hengermalom 1905-ben és 1906-ban súlyosan veszteséges lett, és ezt apósa Rajner rossz üzletvezetése számlájára írta. A finanszírozó bank az alaptőke csökkentését javasolta és felmondta Rajner – vélhetően jelentős összegű – hitelét, amit apósa csak egy váltó kibocsátásával tudott fedezni („alá kellett írnom életem első váltóját” [230] – írta megrendülten a hetvenéves nagyvállalkozó). De azt, hogy milyen döntések születtek, „miben állt Rajner rossz üzletvezetése” (229), és miben különbözött ez az előző évek üzletpolitikájától – nem tudjuk, mert a forrásokból nem derül ki. Mintha Thomas Buddenbrookról csak azt olvasnánk, hogy egy bizonyos időszakban már csupán dekoratív szerepet játszott a börzén, de arról nem értesülnénk, hogyan vette meg a lábbon álló termést Pöppenradéban, amit még aratás előtt elvert a jég. Vagyis éppen a schumpeteri vállalkozót nem találjuk, aki a dinamika hordozója és megvalósítója – a sikerek és a kudarcok kovácsa. Mintha a hőskort, a *Gründerzeitet* a körfolyamat rutinja uralta volna, és a vállalkozók pályáját a lojalitás, a hűség és a nyugodt kiszámíthatóság útjelzői cövekelték volna ki.

Mi okozza ezt a hiányt? Lehet, hogy Klement Judit a címmel és a schumpeteri kategória vállalásával csapdát állított magának? Adatbázisát felállítva együtt szerepeltette azokat, akikre talán ráillik az operacionalizált vállalkozói kritérium-

rendszer és azokat, akik – mint Herr Marcus Buddenbrookék cégében – formailag rendelkeznek ugyan ilyen tisztséggel, a cégjegyzés jogával, de érdemben aligha „tengelyei a világnak”. Vagy szakszerűbben fogalmazva: ez a csoportosítás mintegy zárójelbe teszi a megbízó-ügynök problémát, amely a tulajdonosok és az alkalmazottak (köztük a vezetők) érdekkülönbségéből fakad, s amelyet a modern közgazdaságtan a vállalati működés, a döntési és ösztönzési rendszerek szempontjából meghatározó fontosságúnak tart. A schumpeteri vállalkozó, akár eredeti, akár kései változatában, *funkciót* tölt be: ő az innováció megvalósítója, míg a könyv adatbázisában szereplő malomipari tisztségviselők *pozíciót* birtokolnak. Olykor a könyv szóhasználata is elhomályosítani látszik ezt a fontos különbséget: így például a 107. oldalon a fővárosi malomipar meghatározó szereplőit, a tulajdonosi és a pozicionális adatbázisba kerülőket először az összes lehetséges „vállalkozó” halmazaként értelmezi, majd néhány sorral alább már idézőjel nélkül fogalmaz: „tekintettel az adatbázisok nagyságára, külön mutatom be a malomvezető vállalkozókat és a tulajdonos vállalkozókat”. Az ilyesfajta fogalmazási döccenő persze legföljebb apró szeplőt ejt azon a gondosan végigvitt elemzésen, amely külön-külön veszi górcső alá a kialakított csoportokat, a köztük fennálló átfedéseket, és igyekszik olyan típusokat azonosítani, amelyek esetében „már releváns rákérdezni arra is, hogy ki lehetett közülük valódi malomipari vállalkozó schumpeteri értelemben” (193).

Mégis, miként már utaltam rá, a könyv végére érve éppen ebben maradt hiányérzetem: mintha ebből a forráskutatás alaposságát az elméleti igényességgel imponálóan ötvöző színvonalas munkából ez a válasz hiányozna. Talán nem a véletlen műve, hogy a könyvről eddig megjelent mindkét recenzió: Laki Mihályé a *Közgazdasági Szemlében* és Lengyel Györgyé a *BUKSZ*-ban ugyancsak erre a problémára helyezte ki mondandóját. Laki szerint ez a hiány a közgazdászok körében elfogadott tudatos és óvatos kutatási stratégia átvételének következménye, amely inkább hajlik a szakmailag éppen elfogadott minták követésére, s manapság szívesebben használja „a nagy mennyiségű adatból álló, ha lehet, reprezentatív minták alapján nyert és ezért kvantitatív elemzésnek alávethető adatbázisokat”, mintsem hogy divatjamúlt módon összegyűjtött élet- és vállalkozástörténeteket rekonstruáljon, kvalitatív adatokat verbálisan elemezzon, netán a szokatlant, az egyedit felmutató történetet meséljen el.¹⁸ Lengyel P. Kilby híres hasonlatát hívja segítségül: a vállalkozó keresése olyan, mint a *heffalump* csapdába ejtése a *Micimackó*ban. Noha ezt a lényt mindenki elefántként véli ismerni, de valójában még senki sem látta, s ezért titokzatos természetén érdemes eltöprengeni. Szerinte Klement Judit megkönnyíthette volna saját munkáját, „ha kezdettől malomipari vezetőkről és tulajdonosokról beszél, s nem kéri rajtuk számon – a többnyire Schumpetertől kölcsönzött – vállalkozói tulajdonságokat”.¹⁹

¹⁸ Laki 2013: 924.

¹⁹ Lengyel 2013: 84.

Nem szeretnék ebből az alkalomból belebonyolódni a kvalitatív hagyomány és a kvantitatív lelemény iszapbirkózásába, sem pedig a Milne-filológia rejtelseibe. Én máshol látom a problémát. Nem a kutatói bátorság hiányáról van szó, s ezért nincs okom visszavonni a bevezető minősítést, hiszen Klement Judit kutatói alapállását aligha a divat- és karrierstratégiák követése, sokkal inkább a források tisztelete és a példás módszertani gondosság jellemzi. S talán a schumpeteri kategória fogalmi feszültségei sem szükségképpen vezetnek ahhoz a diszcrepanciához, amelyet – a másik két recenzióval egybehangzón – érzékelek a cím keltette várakozások és a könyvben bemutatott elemzés között. Hiszen Schumpeter vállalkozója, aki nemrég töltötte be századik évét, aligha örvendene változatlanul jelentős népszerűségnek, ha *csak* azokból az elemekből állna össze, amelyeket fintorgó eszmetörténészként korábban említettem.

Amikor az OECD kutatói 2008-ban a statisztikai adatgyűjtés céljából definiálták a vállalkozót, akkor ezt egyértelműen Schumpetert követve fogalmazták meg: „a vállalkozók azok a személyek, akik értéket kívánnak teremteni, gazdasági tevékenység létrehozása vagy kibővítése révén, új termékeket, eljárásokat vagy piacokat azonosítva és kiaknázva”.²⁰ Az új, a dinamikus elem teszi máig elevenné és attraktívvá ezt a fogalmat, amely – más schumpeteri kategóriákhoz hasonlóan – alkalmassá tehető az operacionalizálásra, a kvantitatív elemzésre is.²¹ Ezért inkább az a gondom Klement Judit írásával, hogy nem használja ki az adatbázisban rejlő elemzési lehetőségeket, a kliometriai eszköztárat. Talán meg lehetett volna vizsgálni, van-e szignifikáns korreláció az egyes malomvállalatok eltérő eredményessége és az adatbázisba bevont személyek származása, képzettsége, előélete, az egyes pozíciókban eltöltött idő stb. között – így egy lépéssel közelebb lehetne jutni a vállalkozói működéshez is.

A hasonló recenziók végére érve összegezni szokás az elmondottakat: Klement Judit könyve egy évtizedes kutatómunka kitűnően megírt, világosan szerkesztett, adat- és gondolatgazdag összefoglalása, mely egyaránt számot tarthat a történész, a szociológus és a közgazdász kitüntetett figyelmére. Szerzője impónálón sokat, szinte mindent tud tárgyáról, a fővárosi malomipar fénykorának szereplőiről, és sok fontos mondanivalója van „a magyar kapitalizmus születéséről és kezdeti időszakáról” (13). Jó lenne, ha mihamarabb folytatná történetét, hiszen mondandója nagyobb ívű áttekintés lehetőségét csillantja föl arról a „hőskorról” és szereplőiről, amelyben Richard Strauss eredetileg azt a címet szánta az *Also sprach Zarathustrának*: „Századvégi optimizmus, fin de siècle formában a XX. századnak ajánlva”.²² S ha Klement Judit továbbra is kitart a schumpeteri vállalkozó keresése mellett, talán nem haszontalan a befejező mondatot idézni abból a tanulmányból, amelyben Schumpeter utoljára összegezte koncepcióját: „a gazdasági változás kutatása olyan terület, ahol a gazdaságtörténészek és

²⁰ Ahmad – Hoffman 2007: 8.

²¹ Lásd például Aghion et al. 2013.

²² Batta 1984: 110–111.

a gazdasági elmélet művelői érdekes és társadalmilag értékes utazást tehetnek együtt, ha így akarják”.²³

Végezetül egy formai észrevétel: a nyomtatott könyvből és elektronikus változatából²⁴ egyaránt hiányzik a név- és tárgymutató – legalábbis nekem. Meglehet, a Google és a többi kereső világában ez is az ódon ritkaságok közé sorolhatik, mégis úgy vélem, amíg nyomtatott könyv van, ez is hozzá tartozik.

Madarász Aladár

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aghion, Philippe – Akcigit, Ufuk – Howitt, Peter 2013: What Do We Learn From Schumpeterian Growth Theory? *PIER Working Paper 13-026*.
- Ahmad, Nadim – Hofmann, Anders 2008: A Framework for Addressing and Measuring Entrepreneurship. *OECD Statistics Working Papers*, 2008/02, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/243160627270> – utolsó letöltés: 2013. november 30.
- Batta András 1984: *Richard Strauss*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Baumol, William 2010: *The Microtheory of Innovative Entrepreneurship*. Princeton University Press, Princeton.
- Bennett, Richard – Elton, John 1898: *History of Corn Milling*. Vol. I. Simpkin, London.
- Berghoff, Hartmut 2004: Wozu Unternehmensgeschichte? Erkenntnisinteressen, Forschungsansätze und Perspektiven des Faches. *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* (49.) 2. 131–148.
- Blaug, Mark 1998: Entrepreneurship in the History of Economic Thought. In: Boettke, P. J. – Ikeda, S. (eds.): *Advances in Austrian Economics*. Vol. V. JAI Press, Stamford, 217–239.
- Casson, Mark 2003: *The Entrepreneur: An Economic Theory*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Cole, Arthur H. 1946: An Approach to the Study of Entrepreneurship. A Tribute to Edwin F. Gay. *Journal of Economic History* (6.) Supplement S1. 1–15.
- Cole, Arthur 1969: Definition of entrepreneurship. In: Komives, J. L. (ed.): *Karl A. Bostrom Seminar in the Study of Enterprise*. Center for Venture Management, Milwaukee, 10–22.
- Corley, T. A. B. 1993: Firms and Markets: Towards a Theory of Business History. *Business and Economic History* (22.) 1. 54–66.
- Gartner, William 1988: “Who Is an Entrepreneur?” Is the Wrong Question. *American Journal of Small Business* (12.) 1. 11–32.
- Hansen, Per 2012: Business History: A Cultural and Narrative Approach. *Business History Review* (86.) 4. 693–717.
- Hébert, Robert – Link, Arthur 2006: Historical Perspectives on the Entrepreneur. *Foundations and Trends in Entrepreneurship* (2.) 4. 261–408.
- Horsford, E. N. 1875: *Report on Vienna Bread*. Government Printing Office, Washington.

²³ Schumpeter 1991: 271.

²⁴ www.eltereader.hu/media/2013/04/15_Klement_opt.pdf – utolsó letöltés: 2013. december 1.

- Jones, Geoffrey – Wadhvani, Daniel 2007: Entrepreneurial Theory and the History of Globalization. Business History Conference. <http://www.thebhc.org/publications/BEHonline/2007/jonesandwadhvani.pdf> – utolsó letöltés: 2013. november 30.
- Klement Judit 2004a: Ganz Ábrahám. Vasöntőinasból vasipari nagyvállalkozó. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. KFKI Csoport – HVG Kiadói Rt., Budapest, 42–57.
- Klement Judit 2004b: Krausz Mayer és fiai. A szeszkereskedelem és malomipar felvirágzása. In: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. KFKI Csoport – HVG Kiadói Rt., Budapest, 166–179.
- Klement Judit 2010: *Gőzmalomok a Duna partján. A budapesti malomipar a 19–20. században*. Holnap Kiadó, Budapest.
- Klement Judit 2012: Vállalatok hálózatban. Vállalati kooperáció a 20. század elején a budapesti gőzmalomiparban. *Korall* (13.) 50. 82–106.
- Laki Mihály 2013: Könyvismertetés. *Közgazdasági Szemle* (60.) 7–8. 920–924.
- Landström, Hans – Lohrke, Franz (eds.) 2010: *Historical Foundations of Entrepreneurship Research*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Langlois, Richard 2002: Schumpeter and the Obsolescence of the Entrepreneur. *Economics Working Papers*. Paper 200219. http://digitalcommons.uconn.edu/econ_wpapers/200219 – utolsó letöltés: 2013. november 30.
- Lengyel György 2013: Könyvismertetés. *BUKSZ* (25.) 1. 82–84.
- McCraw, Thomas 2007: *Prophet of Innovation: Joseph Schumpeter and Creative Destruction*. Belknap, Cambridge, Mass.
- Reinert, Erik 2002: Schumpeter in the Context of two Canons of Economic Thought. *Industry and Innovation* (9.) 1–2. 23–39.
- Santarelli, Enrico – Pesciarelli, Enzo 1990: The Emergence of a Vision: the Development of Schumpeter's Theory of Entrepreneurship. *History of Political Economy* (22.) 4. 677–696.
- Schumpeter, Joseph 1912: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*. Duncker & Humblot, Leipzig.
- Schumpeter, Joseph 1980 [1926]: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Schumpeter, Joseph 1982 [1926]: A vállalkozó. In: Lengyel György (szerk.): *A vállalkozó*. Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest, 29–59.
- Schumpeter, Joseph A. 1991 [1949]: Economic Theory and Entrepreneurial History. In: Schumpeter, J. A.: *Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism*. (Ed. by Richard V. Clemence.) Transaction Publishers, New Brunswick, 253–271.
- Shane, Scott – Venkataraman, Sankara 2000: The Promise of Entrepreneurship as a Field of Research. *Academy of Management Review* (25.) 1. 217–226.
- Stigler, George 2000 [1982]: Hasznos-e a közgazdaságtan múltja? In: Madarász Aladár (szerk.): *Közgazdaságtani eszmétörténet*. Osiris, Budapest, 37–47.